

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2016

Redaktion:

Anders Söderberg

Anna Kjellström

Charlotte Hedenstierna-Jonson

Johan Runer

Magnus Källström

Rune Edberg

Utgiven av Sigtuna Museum

Vikingatida skeppsgraffiti från Birka och Sigtuna

Rune Edberg
Uaininn O'Meadhra

Vid studier av islägg av ben från Birka i Historiska museets magasin uppmärksammades att en av dessa hade ristningar med båt- eller skeppsmotiv. Också från Sigtuna finns ett tidigare inte publicerat exempel på vikingatida skeppsgraffiti. Båda fynden presenteras kortfattat här.

Skeppsristingarna från Birka är de äldsta kända från Mellansverige samtidigt som det nu från Sigtuna finns en unik följd av daterade skeppsristingar från en och samma arkeologiska lokal.

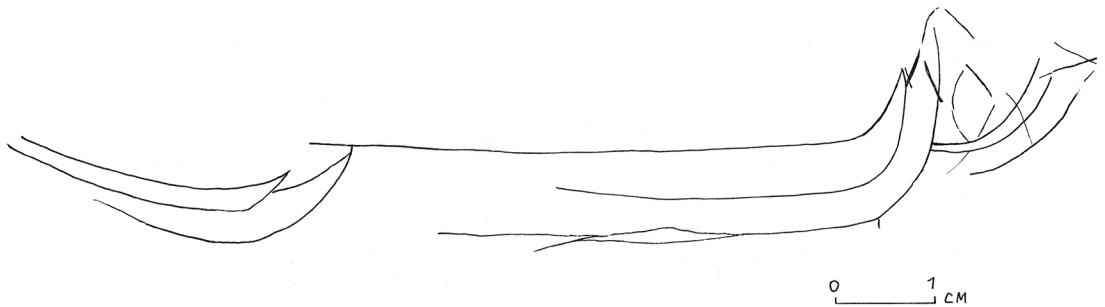
Birkafyndet

Birkafyndet är en islägg av ett mellanfotsben (metatarsus III–IV) från ett nötkreatur. Den är 211 mm lång och blanksliten, med andra ord ett väl använt exemplar. Fyndet härstammar från Hjalmar Stolpes 1800-talsgrävningar i Svarta jorden. Fyndplatsen kan inte bestämmas exakt och isläggen kan heller inte dateras närmare än till intervallet från 700-talets mitt eller slut till 900-talet slut, dvs "Birkatid". (Edberg & Karlsson 2015: 51, ID-nr. 534, fnr 5208: 1640–35.)

Isläggen har ristningar på båda långsidorna. På den ena (här kallad A-sidan) framträder tre båtmotiv tecknade i likartad stil. Det kan ses som en komposition med flera skepp bakom varandra, som rider på en antydning till våg. Det mellersta och största (S 2) är det mest distinkta, med markerad och uppdragen stäv. Vissa delvis bortsuddade linjer framför stäven tycks tillhöra skrov- eller riggdetaljer i ett intilliggande, ofullbordat skepp (S 3). Två av stävarna har en tydligt dubbelspetsig inre kontur som fortsättning av skrovets indelning i bordgångar (*fig. 1, 2, 3 & 4*).

Figur 1 nedan. Isläggen från Birka. A-sidan. De tre skeppsmotiven (från vänster) S 1, S 2 och S 3 tycks vara ritade som en komposition, där S 1 ansluter till den förlängda linjen från S 2:s reling och S 3 ansluter till S 2:s stäv (se även fig. 2 upptill på motstående sida) (Klisterstreck mitt i bilden är en sentida skada.). Foto: RE.

Ristningarna på motsatt sida (B-sidan) är mer antydande och rudimentära, med svepande linjer. Om ristaren här tänkt sig båtar eller ett ornament kan inte säkert avgöras. Men likheter med Sigtuna S 5 (se nedan) samt med skrov- och stävdetaljer i andra enkla båtskisser från senvikingatiden inbjuder även här till en läsning av ristningen som en komposition av två skepp bakom varandra (fig. 6, 7 & 8).

Ristningarna på båda sidor är utförda av samma hand och med samma verktyg (fig. 5 & 7) och ligger upp-och-nedvända i förhållande till isläggen i egenskap av bruksföremål. Nötningen kan antyda att ristningarna var utförda innan eller under bruket av isläggen, snarare än efteråt.

Figur 2 upptill på sidan. Isläggens A-sida. Jfr fig. 1. Teckning: UOM.

Figur 3. A-sidan, skeppsmotiv S 1. Foto: RE.

Figur 4. A-sidan, skeppsmotiv S 2 och S 3. Spår av tidigare skisslinjer, alternativt ofullbordade kompletteringar vid stävtopp i S 2. Eventuell segeldetalj vid S3:s skrov. Foto: RE.

Figur 5. Detalj, skeppsmotiv S 2. Knivspår vid antydning till vågor eller vattenlinje midskepps i S 2. Foto: RE.

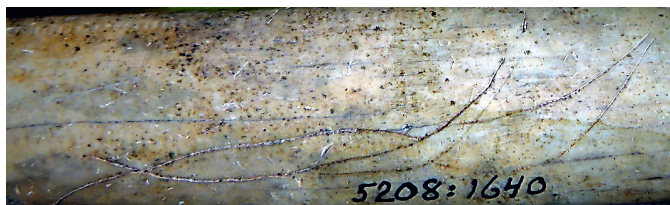

Figur 6 nedan. B-sidan. Skeppsbilden är ristad upp och ned i förhållande till isläggen, vars undersida är vänd uppåt i bilden. Foto: RE.

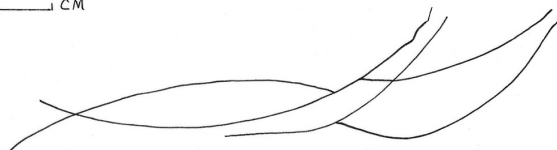

Figur 7.

B-sidans skeppsmotiv, S 4 och S 5. Troligen två båtar bredvid varandra, vars linjer sammanslutes till en komposition. S 4 har en lång smal stäv med lätt böjd vänsterkontur. Den raka baslinjen kan vara en avbildning av vattenlinjen. S 5 har ett bredare skrov och rundad profil.
Foto: RE.

0 1 CM

Figur 8. B-sidans bägge skepp. Teckning: UOM.

Sigtunafyndet

Sigtunafyndet är ett 192 mm långt revben av nöt – slaktavfall – med ristningar på båda sidor. På den ena (här kallad A-sidan) finns ett inristat skeppsskrov med för- och akterstävar (fig. 9-13). På den andra (B-sidan) finns ristningar av fyra skeppsstävar (fig. 14-17, 19 & 21), en trädliknande figur (som med fantasi kan ses som ett skepp under fullt segel betraktat framifrån – snett underifrån) (fig. 14, 15 & 20) och något som, också med fantasi, kan tolkas som en fisk, och med ännu mer fantasi en fisk som fångats från det ena skeppet (fig. 14, 15 & 20).

Alla skepp och figurer är av samma noggranna och bestämda hand, och gjorda med samma verktyg, troligen en knivspets, med tydlig underskärning där strecken är djupskurna och med ett nåltunt spår vid rispade partier. Alla stävspetsurtag är noga rättvinklade och bordgångarna noga ritade i jämna parallella streck, som i vissa fall avslutas i spetsade par. Stävarna, jämnt placerade längs revbenet, är utförda före 'fisk'-motivet och träd/segelmotivet vars spår skär stävarna S 3, 4 och 5 (fig. 14, 15, 18 & 19).

Att A-sidans ristning avbildar ett relativt stort skepp förefaller klart. Skrovet har fem eller sex bordgångar markerade, och får tolkas som ett klinkbygge av vikingatids-typ. Både fram- och bakstammarna har i toppen ett markerat, rättvinkligt urtag (fig 11, 12 & 13). Urtaget finns på tre av B-sidans fyra andra skeppsstävar, på S 3 t.o.m. med korrigeringar. Betydelsen är oklar men kan möjligen associera till stävhak, som förekom vid viss samtida båtbyggnad. En annan idé är att skeppen haft lösa, avtagna stävtoppar.

Fyndet gjordes vid undersökningen 1999–2000 i fastigheten Professorn 1 i en lagerkontext avsatt mellan två hus, nära Stora gatan. Det har nr 13807 från denna grävning. Enligt Mats Pettersson, tidigare vid Sigtuna Museum och som arbetat med stratigrafin från undersökningen (pers. medd.), kan kontexten dateras till ca 1000–1020. Till skillnad från Birkafyndet är Sigtunafyndet således väldaterat.

Figur 9 och 10. Revbenet från Sigtuna, A-sidan. Ett helt skepp med upphöjda stävar, S 1. Spetsen av stäven till höger (fören?) saknas i och med att revbenskanten är avbruten. Relingsprofilen är korrigerad med en kraftigare linje som även tecknar den vänstra (akter?) stäven. Spår av bortsuddade detaljer midskepps (last, rigg eller segel?). Foto: Anders Söderberg/Sigtuna museum. Teckning: UOM.

Figur 11. Stäven till höger (skeppets för?) på S 1. Med ett hak och detaljrikt återgiven bordläggning. Ett svagt ristat trippelstreck ligger utanför (markerar?) vänster stävspets (jfr S 2, dubbelstreck). Bordgångarna är ritade med parvis fina och jämna parallella strecklinjer med spetsiga avslut. Foto: RE.

Figur 12. Detalj av S 1. Ristningsteknik med tydlig underskärning där strecken är djupskurna och med ett nåltunt spår vid rispade partier. Foto: RE.

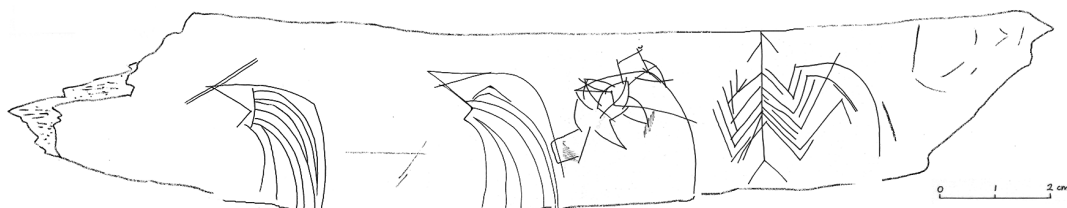

Figur 13. Stäven till vänster på S 1 (skeppets akter?) med ett mycket markant hak. Inga bordgångsdetaljer. Jfr S 4. Foto: RE.

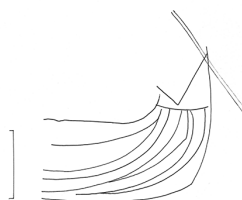

Figur 14 nedan. Revbenets B-sida. Från vänster: skeppsmotiv S2 och S3, en "fisk", skeppsmotiv S 4, "träd" (eller skepp framifrån?), skeppsmotiv S 5. Jfr fig. 15 på nästa sida. Foto: Anders Söderberg/Sigtuna museum.

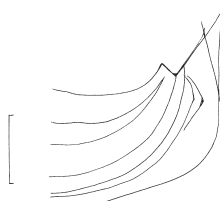

Figur 15 ovan. Revbenet från Sigtuna, B-sidan. Teckning: UOM.

Figur 16. S 2. Ett dubbelstreck är ristat vid stävspetsen (en skeppsdetalj?). Noggrant ritade, jämnböjda parallella bordgångar, ritade i spetsiga par (jfr. S 1). Borden slutar i en rät linje tvärs stävspetsen. Stäven möter kölen i en tydlig, trubbig vinkel. Foto: RE. Teckning: UOM.

Figur 17. S 3. Samma teknik och hand som S 1 och S 2, med tillägg av bordgångsdetaljer, eller korrigering, vid stävens framdel. Tydlig korrigering av stävspetsen, från att ha liknat den i S 2, till en smalare vinkel och mer inåtvänd stävprofil. Foto: RE. Teckning: UOM.

Tidigare Sigtunafynd

Ytterligare två Sigtunafynd av skeppsgraffiti har tidigare publicerats men ska ändå omnämnas här. De är av något senare datum än det nyss beskrivna. Ett av dessa är från lokalen Professorn 4, och gjordes vid en provundersökning 1995. Det är en bit av ett revben av nöt som ristats på båda sidor. På den ena syns en schematiskt ristad båt, med uppdragna stävar, mast och antydning till segel. En styråra kan möjligen också vara markerad. Båten tycks forsa fram genom en våg. På andra sidan finns en komplett 16-runors runrad tillsammans med en triangelfigur. Fyndet, som har nr 5557, framkom i en provruta och kunde genom fyndsammanhang och runformer dateras till 1100-talet. (Edberg & Tesch 1996 m. ref.)

Det andra fyndet gjordes 1991, är också ristat på en benbit, och är från fastigheten Urmakaren 1. Det har på ena sidan en ristning av ett klinkbyggt båtskrov med kraftigt uppdragna stävar och på den andra ett ristat, tillbakablickande lejon. Själva båtristningen är 63 mm lång. Fyndet som har fyndnummer 4, daterades först preliminärt till 1100-talet. (Edberg & Tesch 1996 m. ref.). Enligt en senare gjord stratigrafisk analys har det emellertid förts till grävningens fas 8 och därmed till 1200-talet (Söderberg 2013: 47–30), och är alltså jämgammalt med den berömda Bryggenristningen från Bergen i Norge (se nedan).

De här presenterade ristningarna hör samman med en växande skara boplatssfynd speciellt från Sigtuna, sällsynt från Birka, av vardagsföremål, gårdsavfall och hantverksspill med sekundärt inristade ornament, figurer och runor, utförda för yrkesmässiga eller privata ändamål. Att avbilda en scen eller ett riktigt föremål är däremot ovanligt bland skissmaterialet. (O'Meadhra 1997b; 2010; Kitzler Åhfeldt 2011; Edberg & Karlsson 2015: 25, fig. 3–15, 3–16.)

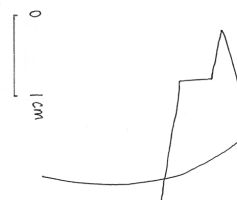
Figur 18. Noggrant strukturerad figur med regelbundet placerade spets- och diamantformade flikar kring ett mittparti som bär en svagt böjd mittlinje. En fisk, med fyra breda fenor, hög stjärtfena och slank kropp framhävd av mittlinjen? Teckning: UOM.

Foto: Anders Söderberg/Sigtuna museum.

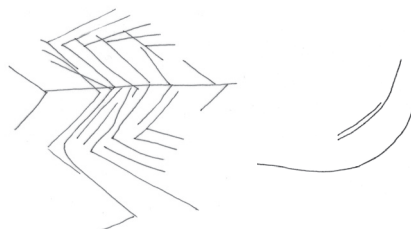
Figur 19. Skeppsstäven S 4 som är ristad under "fisken".

Teckning: UOM.

Figur 20 och 21. Trädliknande skeppssegel (?) som delvis skymmer skeppsstäven S 5 (t.h.).

Teckning: UOM.

Skeppsbilder och graffiti

Graffiti med båt- och skeppsmotiv förekommer ymnigt under antiken och är en av källorna till kunskapen om tidens seglation i Medelhavsområdet. Under Skandinaviens bronsålder är båtar och skepp bland de vanligaste hållristningsfigurerna. Gotlands bildstenar från äldre och yngre järnåldern uppvisar en rad olika typer av båtar och skepp som ett inslag i den inristade dekoren. Under vikingatid och tidig medeltid förekommer skeppsristningar sekundärt inkratsade på många olika slags föremål, flitigt omskrivna nordiska exempel finns från båtgraven i Oseberg, Norge (Brøgger red. 1917, fig. 116 och 153 med viktiga rättelser i Christensen 1964, fig. 10–11); på ett irländskt/skotskt relikskrin som togs till Norge av vikingar (Blindheim 1987; O'Meadhra 1988), på ett bryne från Löddeköpinge (t. ex. Crumlin-Pedersen 1988: 130f.), samtliga vikingatida, och på en "knortekjepp" från 1200-talets Bryggen i Bergen, Norge (t. ex. Herteig 1969: fig. 33–35; Christensen 1995).

Från tiden efter Skandinaviens kristnande påträffas skeppsristningar i kyrkor, något som för bl.a. Gotlands och Norges del varit föremål för omfattande forskning (v. Busch m. fl. 1993; Blindheim 1985; jfr Westerdahl 2009/2013). Skeppsristningar, både i kyrkor och profanbyggnader, blev ganska vanligt runt om i världen fram till nyare tiden, ibland tillsammans med andra figurer, text och symboler (se t. ex. diskussion med referenser i Lagerlöf 1993: 22–26; O'Meadhra 1994; 1997a; le Bon 1995, 1997).

Pojkdrömmar?

Synen på hur skeppsristningar bör tolkas växlar. En forskare uppfattar dem som uttryck för pojkdrömmar inom ramen för ett maritimt samhälle och ser ristningar på lösa föremål av trä eller ben som ett tillfälligt klotter, som inte ens ristarna själva tagit på så stort allvar, eftersom det kastats bort (Christensen 1995). En annan noterar att många ristade skepp uppvisar väldigt höga stävar. Kanske var de i verkligheten inte så höga, utan företeelsen är ett exempel på en allmän tendens att överdriva den detalj som man är intresserad av, föreslår han (Blindheim 1985: 57). En tredje påpekar hur vad som kan tyckas se ut som ett "fantasifoster" i själva verket kan vara en naturalistisk återgivning av en mindre känd skeppsvariant (Crumlin-Pedersen 1988: 143, om Löddeköpinge-skissen).

Men mångtydiga och symboliska tolkningar av skeppsgraffiti har också förespråkare. En forskare har föreslagit att den återkommande bilden av enbart skeppsstaven ska läsas som ett ideogram för den skandinaviska kulturen, på liknande sätt som att ankaret istället för skeppet senare kom att bli en symbol för kristen tro (le Bon 1995). Skeppsristningar i kyrkor och även på berghällar vid kusten har länge delvis tolkats som bön till Herren, en trygghetsförsäkring för överlevnad och bättre lycka på sjön (jfr Lagerlöf 1985, 1993; Westerdahl 2009/2013).

Skeppets idé

Elizabeth le Bon framhåller att ett värde med skeppsgraffitins bilder är att de uttrycker konstnärens potentiella frihet att skapa, fri från de tvång som styr den accepterade konsten, den sociala anständigheten och den allmänna meningen – samtidigt som bilderna också är ögonblicksbilder från ett forntida liv, vars rikedom och energi kanske inte har någon motsvarighet i den formella konsten (le Bon 1997:2; jfr Crumlin-Pedersen 1988:143).

Att graffiti kan ha intresse ur båt- och skeppsteknisk synpunkt är givet. Därmed inte sagt att bilderna alltid kan eller bör betraktas som direkt föreställande eller naturalistiska. Många ristningar är rimligen snabbt utförda, schematiska och kan snarare sägas uttrycka båtens eller skeppets idé, inom ramen för varje artists egen referensram. Birkas och Sigtunas ristningar får ses som sådana exempel.

En fördjupad analys av ristningarna och en diskussion om skeppsgraffitins vidare innebörd ligger utom ramen för denna artikel. Publiceringen har dock förhoppningsvis något litet utökat det empiriska underlaget för en sådan.

Not

Ristningarna är ritade på böjda ytor vilket kan leda till viss förvanskning i ett foto (jfr fig. 14). Teckningarna är kalkerade på genomskinlig film direkt av benen för optimal dokumentation.

Referenser

- Blindheim, M. 1985. *Graffiti in Norwegian stave churches c. 1150–c. 1350*. Oslo.
 Blindheim, M. 1987. The Ranuaik Reliquary in Copenhagen: a Short Study. *Proceedings of the Tenth Viking Congress, Larkollen, 1985*. Knirk, J. B. (red). Oslo.
 Brøgger, A. W. (red). 1917. *Osebergfundet I*. Kristiania.
 von Busch, P., Haasum, S. & Lagerlöf, E. 1993. *Skeppsristningar på Gotland*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

- Christensen A. E. 1964. Birka-Hedeby myntene som kilde til skipets historie på 800-tallet. *Norsk Sjøfartsmuseum 1914-1964*. Oslo.
- Christensen, A. E. 1995. Ship Graffiti. *The ship as a symbol in prehistoric and medieval Scandinavia*. Crumlin-Pedersen, O. & Munch-Thye, B. (red). Danish National Museum Studies in Archaeology and History I. København.
- Crumlin-Pedersen, O. 1988. I Rieck, F. & Crumlin-Pedersen O. 1988. *Både fra Danmarks oldtid*. Vikingeskibshallen. Roskilde.
- Edberg, R. & Karlsson, J. 2015. *Isläggår från Birka och Sigtuna. En undersökning av ett vikingatida och medeltida fyndmaterial*. Stockholm Archaeological Reports 43. Stockholm.
- Edberg, R. & Tesch, S. 1996. Nyfunna skeppsbilder från 1100-talet i Sigtuna. *Tor* 28. Uppsala. (Även publicerad men med färre bilder i *Vikingars guld ur Mälarens djup. Tio artiklar med anledning av en utställning*. Tesch, S. & Edberg, R. (red). Sigtuna.)
- Herteig, A. 1969. *Kongers havn og handels sete*. Fra de arkeologiske undersøkelser på Bryggen i Bergen 1955–1968. Bergen.
- Kitzler Ähfeldt, L. 2011. Några träfynd i Sigtuna från runstenstid. *Situne Dei*.
- Lagerlöf, E. 1985. Ristade skeppsbilder på gotländska kyrkväggar. En medeltida försäkring. *Nordisk Försäkringstidskrift* 1985. Stockholm.
- Lagerlöf, E. 1993. Gotländska ristningar. *Skeppsristningar på Gotland*. von Busch, P. Haasum, S. & Lagerlöf, E. 1993. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- le Bon, E. 1995. Ancient ship graffiti: symbol and context. *The ship as a symbol in prehistoric and medieval Scandinavia*. Crumlin-Pedersen, O. & Munch-Thye, B. (red). København. København.
- le Bon, E. 1997. *Images out of water. Aspects of the interpretation of ancient maritime graffiti*. University of St. Andrews. <http://hdl.handle.net/10023/7296> (2016 05 13).
- O'Meadhra, U. 1988. Skibe i Ranveigs skrin. *Skalk* 5/1988. Højbjerg.
- O'Meadhra, U. 1994. Klotter i kyrkan! Gotländska ristningar från medeltiden. *Folkets historia* 22/4. Stockholm.
- O'Meadhra, U. 1997a. Medeltida ristningar i Gotlands kyrkor. *Hikuin* 24. Højbjerg.
- O'Meadhra, U. 1997b. Motivstycken i Sverige – varför så få? *Till Gunborg – Arkeologiska samtal*. Åkerlund, A. m. fl. (red). Stockholm.
- O'Meadhra, U. 2010. Skisser i urnes-/runstenstil på horn och ben från Sigtuna. *Situne Dei*.
- Söderberg, A. 2013. Om stratigrafi, tomtmönster och hantverk i kvarteret Urmakaren, Sigtuna. *Situne Dei*.
- Westerdahl, Ch. 2009/2013. Medeltida skeppsristningar – fattigmans votivskepp? *Marinarkeologisk tidskrift* 2009/3. Nu publicerad på engelska med uppdaterad bibliografi i *The International Journal of Nautical Archaeology* (2013) 42/2.

Summary

Two new finds of ship graffiti are here reported and briefly described. The first is rather tentative and occurs on a bone skate (cattle metatarsal) from Stolpe's 19th century excavations of Birka's Black Earth. The graffiti was noticed only recently by one of the authors (Edberg). The skate is contextually dated to within the date-range of Birka's occupation, mid/late 8th–late 10th century AD. The second is more definitive and occurs on a rib-bone (cattle) excavated in 1999 from early 11th-century levels at the Professorn 1 site, Sigtuna town. Two previously published finds of ship graffiti on rib-bones from 12th and 13th century levels at Sigtuna are also briefly described, presenting a new later contextual dating for one. The Birka sketches are the earliest known from Central Sweden while those from Sigtuna provide a unique sequence of dated ship sketches from the one site.

Each sketch was probably drawn in a matter of minutes, and while possibly an accurately observed representation, may only reflect an artist's impressions of the boats, ships and navigation of the time.